

УДК 355.211.3(091)(477.54)

**СТАН ДИСЦИПЛІНИ ТА ЗАКОННОСТІ СЕРЕД
ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ УКРАЇНИ
В НАДЗВИЧАЙНИХ УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ ОБСТАНОВКИ (1941–1945 рр.)**

**DISCIPLINE AND LEGALITY SITUATION
AMONG MILITIA PERSONNEL IN UKRAINE
IN EMERGENCY CONDITIONS OF MILITARY ENVIRONMENT (YEARS 1941–1945)**

Лесь І.О.,
ад'юнкт

Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті розглянуто стан дисципліни та законності серед особового складу працівників міліції України в надзвичайних умовах військової обстановки (1941–1945 рр.). Проаналізовано найпоширеніші злочини та грубі порушення службової дисципліни серед працівників міліції. На основі вивчення та узагальнення широкого кола літературних джерел, особливо архівних матеріалів, визначені основні причини негативних тенденцій щодо дотримання службової дисципліни та законності в міліції Української РСР.

Ключові слова: дисципліна, законність, міліція, НКВС, Українська РСР, Велика Вітчизняна війна.

В статье рассмотрено состояние дисциплины и законности среди личного состава работников милиции Украины в чрезвычайных условиях военной обстановки (1941–1945 гг.). Проанализированы самые распространенные преступления и грубые нарушения служебной дисциплины среди работников милиции. На основе изучения и обобщения широкого круга литературных источников, особенно архивных материалов, определены основные причины негативных тенденций в соблюдении служебной дисциплины и законности в милиции Украинской ССР.

Ключевые слова: дисциплина, законность, милиция, НКВД, Украинская ССР, Великая Отечественная война.

Discipline and legality situation among militia personnel in Ukraine in emergency conditions of military environment (years 1941–1945) was viewed. Widespread criminal offences and flagrant violations of official discipline among militia personnel were analyzed. The main reasons of negative tendencies with reference to following official discipline and legality among militia in Ukrainian RSR were defined on the grounds of studying and summarizing broad spectrum of literature sources, especially archive materials.

Key words: discipline, legality, militia, NKVD (People's Commissariat of Internal Affairs), Ukrainian RSR, Great Patriotic War.

Актуальність теми. Творення громадянського суспільства, здатного стати, з одного боку, гарантом і умовою існування правової держави, а з іншого – створити умови для вільного і рівного розвитку кожної людини, є одним з ключових завдань сучасної України, для реалізації якого необхідне реформування на демократичних засадах всіх органів державної влади, зокрема, міліції.

Звернення до історичного минулого необхідне для того, щоб використати історичний досвід в сьо-

годенній діяльності міліції. Саме тому певний інтерес становить вивчення досвіду роботи міліції України в один із найскладніших та найважливіших в її історії періодів – в роки Великої Вітчизняної війни.

У праці використані загальнотеоретичні, правові, історичні та філософські положення, що знайшли втілення у дослідженнях сучасних науковців: Д.А. Довбні [1], Д.В. Лабоженка [2], А.П. Тимченка [3], П.П. Михайленка, А.Є. Шевченка [4] та ін. Особливий інтерес викликає колективна робота

істориків та правників Харківського університету внутрішніх справ, в якій автори зупиняються на особливостях діяльності працівників міліції в умовах військової обстановки [5].

Метою статті є висвітлення стану дисципліни та законності в міліції України періоду Великої Вітчизняної війни на основі вивчення і узагальнення широкого кола літературних джерел, особливо архівних матеріалів, не претендуючи на вичерпне розкриття даної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Програма мобілізації сил і засобів для відсічі ворога була викладена в директиві СНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським органам прифронтових областей від 29 червня 1941 р. [6, с. 1], що передбачала переведення народного господарства на військові рейки, перебудову роботи всіх органів відповідно до потреб війни.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про військовий стан» [7, с. 213–215], змінилася підпорядкованість всієї міліції з огляду на те, що військовий стан був оголошений на всій території Української РСР. Вже на початку війни більша частина міліції увійшла до складу бойових частин (наприклад, у дивізію Орлова), інша частина була евакуйована. Таким чином, до 1943 р. діяльність НКВС УРСР на території України у традиційних формах було припинено [5, с. 45]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 р. для зосередження зусиль НКГБ й НКВС у боротьбі з ворожими агентами й злочинністю були об'єднані в єдиний Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР [8, с. 23].

Додатково до основних завдань міліції війна висунула ряд нових: всіляке сприяння частинам Червоної Армії; організація охорони військових та господарських об'єктів; розосередження населення в бомбосховищах; знешкодження шпигунів, диверсантів; боротьба з панікерами, розповсюджувачами чуток, дезертирами, мародерами; забезпечення організованої евакуації населення, промислових підприємств, різноманітних господарчих вантажів на залізничному та водному транспорті; боротьба з крадіжками військових вантажів на транспорті; керівництво захистом об'єктів під час бомбардування; охорона місць з снарядами та авіабомбами, що не вибухнули; допомога у відправці поранених; забезпечення збереження документів, грошей та коштовностей; суворий нагляд за дотриманням правил, встановлених військовою владою, сприяння їй у притягненні громадян до виконання трудової повинності на оборонних об'єктах та ін. [9, с. 15].

Рішенням Головного управління міліції співробітники зовнішньої служби міліції були переведені на роботу у дві зміни, на час війни скасовувалися відпустки [5, с. 46]. Значно підвищилися вимоги до організованості, ретельності й дисциплінованості особового складу. Однак на практиці проведені перевірки підрозділів міліції протягом першого місяця війни свідчили про серйозні недоліки в роботі міліції, про послаблення темпів в роботі, затримки у порушенні кримінальних справ, порушення дисципліни та ін. [10, с. 1, 3–4].

Ще до початку Великої Вітчизняної війни Наказом НКВС СРСР № 1033 від 16 листопада 1940 р. на органи й війська НКВС була поширена дія Дисциплінарного статуту Червоної Армії (1940 р.) [11, с. 28], тобто в дисциплінарному відношенні працівники міліції практично розглядалися як військовослужбовці Червоної Армії з усіма відповідними правовими наслідками.

Одним із найбільш поширених та грубих порушень трудової дисципліни, яке в умовах війни набуло особливо небезпечного характеру, був прогул без поважної причини. Самовільне відлучення осіб рядового та молодшого начскладів більш ніж на дві години, допущене вперше, каралося накладенням дисциплінарного стягнення. Якщо ж мала місце повторна відлучка особи, навіть на час менший за дві години, або якщо особа вперше відлучилася, але на час, довший за дві години, вона передавалася до суду військового трибуналу та направлялася до дисциплінарного батальйону на строк від шести місяців до двох років. Самовільне відлучення на строк довший за добу вважалося дезертирством та каралося позбавленням волі – тюремним утриманням від 5 до 10 років [12, с. 213].

До Великої Вітчизняної війни розгляд дисциплінарних і службових проступків особового складу міліції, що підпадали під дію Дисциплінарного статуту або Правил внутрішнього розпорядку, покладалося особливо на начальника відповідного управління, без проведення розслідування. В умовах війни було визнано необхідним проведення спеціального дізнання про проступки особового складу, що підлягали розгляду в дисциплінарному порядку, для з'ясування, уточнення й перевірки обставин порушення. При беззаперечному факті порушення дізнання не проводилося [13, с. 222–223].

Для проведення дізнання, необхідність якого визначалася керівником підрозділу, у кожному відділі й відділенні міліції наказом начальника Управління міліції призначалися дізнавачі, які перебували в безпосередньому підпорядкуванні начальника підрозділу міліції й діяли за його вказівками. Матеріали про злочини, виявлені в ході дізнання або іншим чином, начальник був зобов'язаний передавати в особливу інспекцію для ухвалення остаточного рішення. При проведенні дізнання за порушеннями, що містили елементи кримінально каранних діянь, дізнавачі повинні були консультиватися з особливою інспекцією. Для підвищення кваліфікації дізнавачів проводився одноденний шестигодинний семінар з питань методики й техніки дізнання [14, с. 109]. Ми вважаємо, що проведення дізнання за дисциплінарними і службовими проступками підвищувало об'єктивність розслідування, усувало суб'єктивізм, а в умовах війни це мало велике значення.

У зв'язку з переведенням у діючу армію по призову й добровольцями великої частини особового складу міліції різко зріс некомплект міліції. Збільшився і якісний некомплект, тому що в діючу армію йшли, як правило, кадрові професіонали. Тільки в червні – липні 1941 р. у ряди Червоної Армії поступило близько 25 % особового складу міліції [5, с. 44].

Для воєнного періоду характерний масовий призов на службу в міліцію жінок. Так, в Кіровоградській області жінки в міліції склали 49%, в Миколаївській – 69%, в Запорізькій – 74%, а у Ворошиловградській взагалі 87%. До кінця війни в міліції України служило майже 7,5 тис. жінок [15, с. 1–77].

У роки Великої Вітчизняної війни плинність кадрів НКВС України була надзвичайно високою і у 1944 р. становила 75%, в тому числі по основним апаратам: Наркомат – 80,8%, кадри НКВС областей – 81,8%, пожежна охорона, воєнізована та міська міліція – 66% [15, с. 1–70].

Відсутність досвіду практичної роботи у багатьох співробітників міліції, кількісний та якісний некомплект, ріст службового навантаження на особовий склад, продовольчі труднощі й ослаблення у зв'язку з цим вимог до кадрів міліції нерідко приводило не тільки до порушень службової дисципліни, але й порушенням соціалістичної законності, халатному відношенню до службових обов'язків, злочинності серед особового складу [16, с. 2].

Відповідно до ст. 17 Тимчасового статуту внутрішньої служби, працівники оперативного, стройового та адміністративно-господарського складів Робітничо-селянської міліції були зобов'язані на службі постійно носити встановлену форму обмундирування. Незважаючи на це, мали місце випадки порушення правил носіння форменого одягу, неохайний вигляд та вживання алкоголю в розважальних закладах, перебуваючи у форменому одязі [17, с. 4].

Успішні бойові дії на фронтах в 1942–1943 р., що призвели до звільнення від окупації значної частини країни, поставили перед органами внутрішніх справ і державної безпеки завдання по відтворенню у звільнених районах правоохоронної системи, по ліквідації численних бандитських груп, перевірці бійців і командирів, звільнених з полону й т. п. У цій ситуації фактичне підпорядкування органів внутрішніх справ підрозділам державної безпеки стало недоцільним. У зв'язку з цим 14 квітня 1943 р. Наркомат внутрішніх справ СРСР був розділений на два самостійних наркомати – НКВС і НКГБ. На поділ НКВС СРСР, безсумнівно, вплинув і суб'єктивний фактор. «За свідченням В.С. Меркулова, Й.В. Сталін був незадоволений ситуацією, при якій всі силові структури були зосереджені в підпорядкуванні в Л.П. Берії» [18, с. 73].

Порівняльний аналіз кримінальних злочинів, порушень службової дисципліни і аморальних проступків, вчинених особовим складом у довоєнний період і за три роки війни, дозволяє зробити висновок, що відбулося деяке скорочення по таких видах порушень, як невиконання наказів, запізнення на роботу, сон на посту й морально-побутове занедбання [16, с. 2]. Якщо в перші військові роки відбулося значне скорочення випадків пияцтва, то в четвертому кварталі 1943 р. знову почався його ріст, а пияцтво було основною причиною тяжких порушень і злочинів. Саме на ґрунті пияцтва було зафіксовано більшість випадків неправомірного застосування зброї, морально-побутовий розлад,

зв'язок зі злочинними елементами й розкрадання власності, хабарництво й зловживання службовим становищем, кількість яких у роки війни значно зросла. Особливо широко процвітали хабарництво й зловживання службовим становищем серед працівників паспортних й обліково-військових столів, оперативних груп по супроводу поїздів, конвоїрів і чергових по камерах попереднього утримання, серед працівників, що обслуговували ринки і вокзали [19, с. 1].

Основними видами порушень були пияцтво (14,2%), сон на посту й залишення посту (12,6%). Грубими були й порушення дисципліни, які по своїй суті були злочинами, але проходили по статті «дисциплінарні проступки». До них відносилися: невиконання наказів (6,72%), хабарництво й зловживання службовим становищем (6,2%), порушення революційної законності (2%), зв'язок із злочинними елементами (1,3%) [20, с. 45].

Чимало порушень дисципліни було й у винищувальних батальйонах НКВС. 12 червня 1943 р. нарком внутрішніх справ СРСР підписав Наказ № 442 «Про заходи щодо зміцнення дисципліни у винищувальних батальйонах» [21, с. 780–783].

Аналіз дисциплінарної практики також дозволяє зробити висновок, що в цей період був явний сплеск у бік накладення стягнень на особовий склад за порушення дисципліни, і в той же час, на нашу думку, такий важливий засіб зміцнення дисципліни, як заохочення особового складу, в перші роки війни використовувався не повною мірою, вибірково, тому кількість заохочених співробітників у два рази була меншою, а ніж тих, на кого були накладені дисциплінарні стягнення [22, с. 1–2].

Наявні дані про стан службової дисципліни та законності в міліції в період війни дозволяє зробити наступні висновки: найпоширенішими злочинами були хабарництво й зловживання службовим становищем. Грубими порушеннями службової дисципліни, що допускалися співробітниками міліції, були невиконання наказів, пияцтво, втечі арештованих, сон на посту й залишення посту; низька службова дисципліна в міліції свідчила про незадовільний стан виховної роботи й формального ставлення деяких начальників політчасти до своїх посадових обов'язків, випадки самоусунення їх від керівництва партійно-політичною роботою й покладання її на «другорядних, недостатньо політично підготовлених працівників» [23, с. 15]; політичний і начальницький склад мало уваги приділяв вивченню умов і передумов, що сприяли вчиненню інших правопорушень: одержанню хабарів, присвоєнню речових доказів, зловживанню службовим становищем та ін. і не проводилися ефективні профілактичні заходи щодо їх недопущення [23, с. 11].

Стан дисципліни серед співробітників міліції в 1944 р. викликав серйозне занепокоєння НКВС СРСР. Начальник Головного управління міліції НКВС СРСР у доповіді «Про політико-моральний стан, службову дисципліну й партійно-політичну роботу в органах міліції НКВС СРСР» [23] відзна-

чав, що «службова дисципліна за минулий рік трохи зміцнилася, але не відповідає вимогам воєнного часу». В 1944 р. кількість правопорушень, вчинених співробітниками міліції, різко збільшилася.

Ми вважаємо, що ріст злочинів і дисциплінарних правопорушень, допущених особовим складом міліції в 1944 р., викликаний наступними причинами:

1. До кінця 1944 р. практично вся територія країни була звільнена від німецько-фашистських загарбників. У багатьох областях і районах було відновлено роботу органів міліції, яка укомплектовувалася не тільки за рахунок осіб, що вже служили раніше в міліції або закінчили до того часу курси і школи міліції, але й за рахунок місцевого населення, а також колишніх військовослужбовців, які через поранення чи хворобу не були придатні для військової служби та ін. При цьому не можна не враховувати, що досить негативно вплинуло на свідомість й поведінку людей перебування в окупації та особиста участь у бойових діях.

2. Ріст загальної кількості співробітників міліції вів і до росту загальної кількості вчинюваних ними дисциплінарних проступків і злочинів, що було обумовлено не тільки низьким рівнем їх професійної підготовки, але й недостатньо ретельним відбором особового складу у зв'язку з великим його некомплектком.

3. Ослаблення виховної роботи з особовим складом і ріст правопорушень серед співробітників міліції було наслідком скасування в частинах і органах міліції в грудні 1943 р. посад заступників начальників районних і міських відділів по політчастині [24, с. 423], діяльність яких впливала позитивно на стан службової дисципліни й політико-моральний стан особового складу.

4. Певний вплив на ріст дисциплінарних порушень і злочинів серед особового складу міліції здійснили й серйозні побутові та продовольчі труднощі, недоліки в організації матеріально-технічного й речового постачання [25, с. 63].

Велике значення для закріплення кадрів у міліції й зміцнення дисципліни мало поширення на начальницький склад міліції Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1944 р. про нагородження орденами й медалями СРСР генералів, адміралів, офіцерів, а також сержантів і старшин надстрокової

служби за вислугою років. Відповідно до Указу, ці категорії офіцерського й начальницького складів нагороджувалися медаллю «За бойові заслуги» за 10 років служби, орденом Червоної Зірки – за 15 років служби, орденом Червоного Прапора – за 20 років служби й орденом Леніна – за 25 років служби. За 30 років служби співробітники нагороджувалися другим орденом Червоного Прапора [26, с. 42].

Особливо тривожним був ріст пияцтва серед співробітників міліції. У деяких територіальних органах міліції випадки пияцтва становили гнітючу частину дисциплінарних порушень [27, с. 18]. Також відзначалися численні випадки фактів брутальності стосовно громадян, процвітав бюрократизм, багато скарг і заяв громадян не розглядалися [28, с. 39–40].

Незадовільним був стан закінчення кримінальних справ із направленням обвинувального висновку до суду. В Сумській області в грудні 1943 р. було закінчено 119 справ, а в січні – лише 94 кримінальні справи. В Дніпропетровській області у січні закінчено на 15 справ менше, ніж у грудні, в Полтавській області – на 27, у Ворошиловградській – на 41 кримінальну справу. В Запорізькій області з 82 закінчених справ у січні 1944 р. закрито провадження по семи справам, шість кримінальних справ повернено судом на дорозслідування, 18 справ повернено на дорозслідування прокуратурою області. Таким чином, лише за січень в Запорізькій області неякісне проведення досудового розслідування виявлено в 34% кримінальних справах [29, с. 1–2].

Незважаючи на негативні тенденції щодо дотримання дисципліни та законності серед працівників міліції України, не можна не вказати, що саме особовим складом НКВС було здійснено вагомий внесок у здобуття перемоги на фашисткою Німеччиною [30, с. 31].

Висновки. Велика Вітчизняна війна стала серйозним випробуванням не тільки для України, але і всього радянського строю, всіх фундаментальних його складових – економічних, політичних, військових, духовних і правових основ. Стан дисципліни та законності в міліції радянської України був достатньо низьким, що, на нашу думку, було прямо пов'язано з воєнною обстановкою, низьким професійним рівнем працівників міліції та мізерним матеріально-технічним забезпеченням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михайленко П., Довбня В. Організація та діяльність міліції України у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / П. Михайленко, В. Довбня // МВС України. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/47372?jsessionid=F2BFA0B688BA9A1BCF224EFC47BEFFA9>.
2. Лабоженко Д.Б. Організація міліції України за часи Великої Вітчизняної війни / Д.Б. Лабоженко // Вісник університету внутрішніх справ. – 1999. – № 7. – С. 151–157.
3. Тимченко А.П. Зміцнення законності і правопорядку – головне в діяльності міліції на визволеній від німецько-фашистських загарбників території України (1943–1945) / А.П. Тимченко // Забезпечення законності в діяльності органів внутрішніх справ України : зб. наук. праць. – К. : Українська академія внутрішніх справ, 1993. – С. 139–147.
4. Шевченко А.Є. Діяльність міліції України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) : автореф. дис. к. ю. н. : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.Є. Шевченко. – Донецьк, 1998. – 17 с.
5. Гавриленко О.А., Головка Б.Г., Зайцев Л.О. та ін. Історія органів внутрішніх справ. Частина II (XX століття) : навч. мат. до спецкурсу / [О. А. Гавриленко, Б. Г. Головка, Л. О. Зайцев та ін.]. – Х. : Ун-т внут. справ, 1999. – С. 154.
6. Директива СНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським органам прифронтових областей від 29 червня 1941 р. // ЦДАГО (м. Київ), ф. 1, оп. 23, спр. 3, с. 1.
7. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 года «О военном положении» / Под ред. Ю.И. Мандельштам // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. – М. : Гос. изд-во юр. лит-ры, 1956. – С. 213–215.

8. Об утверждении Указа Президиума Верховного Совета СССР об объединении НКВД в единый наркомат : Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 21 июля 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : в 16 т. Т. 6. – М. : Политиздат, 1971. – С. 1204.
9. Смирнов Ю.О., Михайленко П.П. Міліція України: історичний нарис, портрети, події / Ю.О. Смирнов, П.П. Михайленко. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2002. – 888 с.
10. Доклад начальника особой инспекции НКВД УССР // Архив МВС України, ф. 3, оп. 2, спр. 3, с. 1, 3–4.
11. Об применении к органам и войскам НКВД Дисциплинарного устава Красной Армии : Приказ НКВД СССР № 1033 от 16 ноября 1940 р. // Архив МВД Украины, ф. 3, оп. 4, д. 46, с. 28.
12. Михайленко П.П. О самовольной отлучке лиц рядового и младшего начсостава : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 6 июня 1940 г. // Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. Т. 2 / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьев. – К. : Генеза, 1999. – С. 356.
13. О проведении специального дознания о проступках личного состава, требующих рассмотрения в дисциплинарном суде // Архив МВД Украины, ф. 1, оп. 1, д. 82, с. 222 – 223.
14. Рапорт // Архив МВД Украины, ф. 1, оп. 1, д. 80, с. 109.
15. О работе отдела кадров НКВС УССР за 1944 г. : Доклад 15 марта 1945 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1368, с. 1–77.
16. О нарушении революционной законности и совершенных кражах и грабежах со стороны отдельных военнослужащих, дислоцирующихся в г. Бориславе : Постановление заседания бюро Бориславского Горкома КП(б)У от 21 июля 1945 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2379, с. 2.
17. На службі завжди бути одягненим по формі // Вартовий Жовтня. –1940. – № 31. – С. 4.
18. Биленко С.В., Гольдман В.С., Косицын А.П., Крылов С.М. и др. История советской милиции: Советская милиция в период социализма (1936–1977 гг.) : в 2-х т. Т. 2 / [С.В. Биленко, В.С. Гольдман, А.П. Косицын, С.М. Крылов, и др.] ; под ред. Н.А. Щелокова. – М. : Академия МВД, 1977. – 338 с.
19. О работе РО НКВД : Постановление заседания Батурицкого РК КП(б)У от 25 мая 1943 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2448, с. 1.
20. Повідомлення НКВС УРСР від 2 червня 1943 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2432, с. 45.
21. О мерах по укреплению дисциплины в истребительных батальонах : Приказ Народного комиссара Внутренних дел СССР № 442 от 12 июня 1943 г. // История военного искусства : курс лекций : в 5 т. Т. 5. – М., 1958. – С. 780–783.
22. Доклад о деятельности партизанских отрядов, сформированных органами НКВД от 3 января 1944 г. // ЦДАВО України, ф. 62, оп. 8, спр. 23, с. 1–2.
23. О политико-моральном состоянии, служебной дисциплине и партийно-политической работе в органах милиции НКВД СССР : Доклад начальника Главного управления милиции НКВД СССР за 1944 г. // Архив МВД Украины, ф. 4, оп. 42, д. 112, с. 320.
24. О ликвидации должностей заместителей начальников районных и городских отделов по политчасти : Приказ НКВД № 0453 от 22 декабря 1943 г. // Архив МВД Украины, ф. 2, оп. 1, спр. 53, с. 423.
25. Справка о вооружении истребительных батальонов УССР по состоянию на 6 августа 1941 г. // ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 3, с. 63.
26. Мулукаев Р.С., Скилягин А.Т. История советской милиции. Хронологический справочник / Р.С. Мулукаев, А.Т. Скилягин. – Л. : НИИРИО ВПУ МВД СССР, 1976. – 107 с.
27. Статистический отчет о движении кадров за 1944 г. // ДАХО, ф. 4713, оп. 3, спр. 12, с. 37.
28. Информация прокурора Харьковской области секретарю Харьковского облисполкома КП(б)У о нарушении социалистической законности // ДАХО, ф. 4713, оп. 1, спр. 315, с. 62.
29. Дозоры и доклады о состоянии следственной работы // ДАХО ф.р. 4713, оп. 1, спр. 87, с. 88.
30. Лесь І.О. Правовий механізм зміцнення дисципліни в органах міліції в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / І.О. Лесь // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку : зб. мат. VII Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 17–18 травня 2014 р.) ; Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. – Суми : Друкарський дім «ПАПІРУС», 2014. – 544 с.